

УДК: 811.111

А. Алдабердіқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aydyn9@mail.ru

Әлеуметтік лингвистика саласының саяси дұрыс тіркестерінің қазақ тіл білімінде термин және ұғым ретінде қалыптасу жолдары

Мақалада этнография, әлеуметтік лингвистика, мәдениеттану сияқты гуманитарлық ғылым салаларында, сонымен қатар тіл саясаты аясында жиі қолданысқа ие саяси дұрыс тіркестер жайында сөз қозғалады. Саяси дұрыстылық қағидасы жыныстық сипаты бар сөздерді бейтарап сөздермен алмастыруды талап етеді. Сонымен қатар физикалық ақаулары бар тұлғаларды атау кезінде дәстүрлі «соқыр», «мылқау», «ақсақ» сөздерінің орнына ағылшын тілінде «challenged» («ерекше қажеттіліктерге ие тұлға») тіркесі қолданыс табады.

Саяси дұрыстылық ұғымын ғылыми дұрыстылықпен шатастырмау керек. Кейде саяси дұрыс тіркестер жалпы қолданыстағы ғылыми дұрыс тіркестерге қайшы келеді, бұл жағдайда саяси дұрыстылықтың жақтас-тары ғылыми дұрыс терминдерді саяси дұрыс терминдермен алмастыруды талап етуде. Алайда кейде ғылыми дұрыс терминдер саяси дұрыс терминдерге сай келеді.

Саяси дұрыс тіркестердің ағылшын тілінің америкалық нұсқасында алғаш пайда болуы анықталып, олардың қазақ тіл білімінде термин ретінде қалыптасу жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: саяси дұрыстылық, тіл саясаты, әлеуметтік лингвистика, терминжасам, қазақ тіл білімі.

A. Aldaberdikyzы

The problem of Terminologization and Conceptualization of Politically Correct Expressions of Sociolinguistics in the Kazakh Linguistics

The article deals with politically correct expressions widely used in such humanitarian sciences as ethnography, sociolinguistics, culturology and as well as in language policy. The political correctness assumes the change of words, having sexual attachment by those having neutral forms, and the use of different forms with «challenged» instead of previously used simple words denoting peoples with physical disabilities as ‘blind’, ‘invalid’, ‘lame’ and many others.

Politically correctness is not to be confused with scientific correctness. Sometimes politically correct expressions get into conflict with scientifically correct expressions, while the supporters of politically correctness demand the change of scientifically correct terms to politically correct ones. Sometimes politically correct terms coincide with scientifically correct ones.

The first usage of these expressions in American English was traced, approaches of politically correct phrases terminologisation and explanation in Kazakh linguistics were provided.

Key words: politically correctness, language policy, sociolinguistics, terminologisation, Kazakh linguistics.

А. Алдабердіқызы

Проблема терминологизации и концептуализации политкорректных выражений социолингвистики в казахском языкознании

В статье рассматриваются политически корректные выражения, используемые в таких отраслях гуманитарных наук, как этнография, социолингвистика, культурология и т.п., которые нашли частое применение в сфере языковой политики. Политическая корректность предполагает замену слов, которые имеют половую принадлежность, на гендерно-нейтральные термины, использование различных форм с «challenged» («человек с особыми потребностями»), букв.перевод: «тот, кто вынужден преодолевать трудности») вместо использовавшихся ранее простых слов для людей с физическими недостатками («слепой», «хромой», «инвалид»).

Политкорректность также не следует путать с научной корректностью тех или иных понятий. Иногда политкорректные термины противоречат общепринятым научным, а сторонники политкорректности добиваются замены научно корректных терминов на политкорректные. Иногда же научно корректный термин совпадает с политкорректным.

В статье также отслежены первоисточники использования этих выражений в американском варианте английского языка, также даны объяснения толкования и терминологизации данных выражений в казахской лингвистике.

Ключевые слова: политкорректность, языковая политика, социолингвистика, терминологизация, казахская лингвистика.

АҚШ-та XX ғасырдың 70-жылдарының соңында және 80-жылдарында әлеуметтік қозғалыстардың нәтижесінде пайда болған саяси дұрыстылық (politically correctness) ұғымы философия, мәдениеттану және тілбілімі салаларының мамандарының едәуір қызығушылығын туғызды. Д. Адлер [1, 214]; Г. Бирд и К. Серф [11, 195]; Б. Брайсон [13, 450]; Д. Д'Соуза [15, 250]; Д. Равич [18, 167]; С. Уолкер [19, 167]; Ю. Л. Гуманова [3, 91]; А. В. Остроух [5, 57]; С. Г. Тер-Минасова [7, 57] және басқа да ғалымдар саяси дұрыстылық құбылысына түрлі тұрғыдан сипаттама беруге тырысты. Ең алдымен, бұл ұғым қоғамдағы кез-келген құбылысқа деген ерекше тілдік шыдамдылық, мәдениеттілік-әдептік және тілдік беталыс, тілдік қозғалыс және идеологиялық шындық ретінде қарастырылады. Алайда, Тер-Минасованың ойынша, саяси дұрыстылық терминінің әу баста тіркес ретінде пайда болуында бір қателік жатыр [7, 57]. Себебі, «саяси» деген анықтауышының өзі объективті көзқарастың болуын қамтамасыз ете алмайды. Бірақ, бұл тіркестің тұрақтылығы және әлемнің көптеген тілдеріне сіңісіп кетуі оның өміршендігін қамтамасыз етуде.

Саяси дұрыстылық ұғымының кең таралғанына қарамастан, оның көпшілікке ортақ анықтамасы әлі қалыптаса алмады. Н. Г. Комлевтың айтуынша, «саяси дұрыстылық америка саясатының либералды бағытын айқындайтын, мазмұнынан гөрі, символикалық образдар мен тілдік кодты дұрыстаумен шұғылданатын ұран-ұғым [4, 36]. Сөйлеу әдебі антинәсілділіктің, экологизмнің, ұлттық және жыныстық кіші топтардың, ЖИТС-ке қарсы күрестің белгілерімен шартты түрде кодталады». Бұл бір-біріне қарама-қайшы бағалау мен жол табу кезеңінде саяси дұрыстылық ұғымын ерекше мәдениеттілік-әдептік және тілдік категория ретінде қарастырған жөн. Шынтуайтында, бұл құбылысты пәнаралық тәсілмен анықтау оның интегративті табиғатын аша түспек. Саяси дұрыстылық ерекше мазмұнға ие. Идеологиялық және саналық тұрғыдан ұлтаралық, мәдениаралық, этносаралық қарама-қайшылықтар мен қақтығыстардың алдын алуға және оларды болдырмауға мүмкіндік береді, сонымен қатар, әртүрлі деңгейдегі тілдік құралдарды таңдау барысында мүмкіндігінше орынды тілдік құралды табуға жәрдемдеседі. Бұл тұрғыдан, саяси дұрыстылық категориясы АҚШ-тың тілдік және мәдени тәжірибесіне тән құбылыс.

Жоғарыда айтылған «жақсы» ниеттегі саяси дұрыстылық ұғымын асыра қолдану жағдай-

лары да аз емес. Бұл құбылыс саяси тұрғыдан жағымсыз тақырыптардың жайылуын тоқтату мен қоғамдық ой-сананы қажетті арнаға бұру арқылы мәлімет жеткізу мен ақпараттық кеңістікті жүйелеу мен ережелерге бағындыруда аса ірі рөл ойнайды. Мысалы, дәстүрлі емес жыныстық бағыттағы тұлғалар өз құқықтарын ашық және саяси дұрыс тәсілмен қорғай алады. Алайда, оларға қарсы пікір көрсеткендер саяси «дұрыс» көзқарасқа ие тұлғалар тарапынан го-мофоб аталуы әбден мүмкін. Осылайша, саяси дұрыстылықты кез-келген қарсылық білдіру көңіл-күйін басу және қоғам мүшелерінің ой-санасына әсер ету мақсатында қоғамдық көзқарасты қажетті арнаға бұрудың амалы ретінде де қарастыруға болады. Бұл орайда, саяси дұрыстылық қоғамның кіші топтарының мүддесін қорғауға негізделген деп айтуға әбден мүмкін.

Соңғы кездері АҚШ-та саяси дұрыстылық аясында көпмәденилілік (multiculturalism) пен тілдік код (speech code) тақырыптары қызығушылық тудыра бастады. Бұл орайда, көпмәденилілік «әртүрлі мәдениеттердің адамзат тарихына қосқан үлесін айқындайтын философиялық құрылым» [12, 325] ретінде анықталады. Көпмәденилілікті жақтаушылар батыстық немесе «еуроорталықтық» қағидалар негізінде білім беру мен тәрбиелеуден бастарту керек екендігін алға тартуда. Көпмәденилілік ұғымы ұлғая келе, тек қана нәсілдік және этникалық топтарды ғана емес, сонымен қатар, жыныстық, діни, қоғамдық-саяси қозғалыстарды қамтуда.

Тілдік код ұғымы 1962 жылы америкалық социолінгвистер тарапынан қолданысқа енгізілген болатын. Р. Т. Беллдің пайымдауынша, «жеке тұлға қоғамдық жерлерде белгілі бір әдептік қалыптарын сақтауы шарт және бұл қалыптардың бірқатары тілдік әдеп қалыптарына сәйкес келеді» [2, 318]. Демек, саяси дұрыстылық құбылысы заманауи ағылшын тіліндегі тілдік әдептің қалыптарының өзгеруіне тікелей байланысты.

Адлердің [1, 214] тұжырымдауынша, қазіргі таңдағы ағылшын тіліндегі басты беталыс – тіркестерді қолдану барысында ешкімді ренжітпей ниетін білдіретін оның «инклюзивті» (inclusive) мазмұнында. Сәйкесінше, белгілі себептердің арқасында саяси дұрыстылық шекарасынан шығып кеткен тіркестер «инклюзивті» терминтермен алмастырылуда, яғни, тілдік код өзгерісі орын алуға.

Тілдік код алмасуына ең жиі ұшырайтын терминдер тобы ұлттық, нәсілдік және этникалық топтарға жататын тұлғаларға қатысты.

Бұрын қолданыста болған тіркестердің көбі қазіргі таңда саяси дұрыстылық тұрғысынан орынсыз немесе тіл тигізуші, қорлаушы ұғымдар ретінде қабылдануда. Осыған орай, этноорталықтық, яғни, бағыныңқы мәдениеттерді жәбірлеу және еуроорталықтық, яғни, батыс, еуропа мәдениетін алдыңғы қатарлы деп санау тәріздес ұғымдар пайда болды. Ал бұл мақаланың зерттеу объектісі болып табылатын тіл саясаты саласындағы саяси дұрыс тіркестер алдыңғы сөйлемде аталып өткен екі ұғымды жоққа шығару нәтижесінде тілдік код мәртебесіне ие болып отыр.

Тіл саясатының саяси дұрыс тіркестері әлеуметтік лингвистика, этнография, шетел тілін оқыту, мәдениеттану тәріздес ғылым салаларынан бастау алған. Олардың ең алғашқы мысалдары ретінде АҚШ-та ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін қолданыста болған Африка құрлығының тұрғындарын немесе олардың ұрпақтарын білдіретін «негр» (negro) термині еді. ХХ ғасырдың 30-40-жылдарында «Африка нәсілі өкілдерінің басқа да этникалық топтармен теңдігін және олардың ар-ұжданынын мойындау» ретінде бұл термин бас әріппен жазыла бастады [9, 258]. Алайда, азаматтық құқық қозғалысының күшейюі барысында «Негр» сөзі испан тілінен енген кірме сөз және құлдық ұғымымен тығыз байланысты болғандықтан, «қара» (black) сөзімен алмастырылды. Уақыт өте келе «қара» сөзіне де қарсы пікірлер бой көтере бастады. Қазіргі таңда 1880 жылы ойлап табылған, алайда бірденен қолдау таба алмаған афроамерикалық (African-American) тіркесі қолданылуда. Біл тіркес қара нәсілді америкалықтарды туған құрлығымен байланысын айқындайтындықтан, өте орынды деп есептеледі. Сонымен қатар, Африка диаспорасы немесе қара нәсілді азамат тіркестері де кездеседі.

Қарама-қайшы пікірлер басқа да ұлттық және этникалық топтарды атау кезінде орын алды. Үндіс (Indian) сөзі саяси тұрғыдан дұрыс деп есептелмегендіктен, оның орнына ағылшын тілінде indigenous person немесе Native American тіркестері қолданыла бастады. Алайда бұл саяси дұрыс тіркестердің алғашқысы ғана қазақ тілбілімінде термин ретінде «жергілікті америкалық» болып қалыптасып, екіншісі шет қалып қойды. Эскимос (Eskimo) сөзі де жергілікті аляскалық (Native Alaskan) тіркесімен алмастырылды. АҚШ-та Латын Америкасынан келген эмигранттардың көбеюіне байланысты ХХ жүзжылдың 70-жылдары латынамерикалықтарды білдіретін Hispanics жалпы термині қалып-

тасқан еді. Алайда бұл сөз «табысы төмен, жаңажағдайларға нашар бейімделген» азаматтар коннотациясына ие болғандықтан, «латын америкалық» (Latino/Latina) нұсқасы ұсынылды [8, 25]. Сол сияқты, азияттықтарды білдіретін Oriental сөзі тарапсыз деп есептелетін Asian сөзімен алмастырылды. Алайда бұл соңғы берілген өзгеріс Қазақстанның географиялық және саяси-қоғамдық ерекшеліктеріне байланысты қазақ тілбілімінде көрініс таппады.

Жоғарыда келтірілген саяси дұрыстылық мысалдарының барлығы дерлік АҚШ-тың ұлттық құрамының өзгеруімен, түрленуімен тығыз байланысты. Тіл саясаты саласының саяси дұрыс тіркестері де АҚШ-тың қостілді және көптілді білім беру немесе алу барысында саны кіші этникалық топтардың өкілдерін ар-ожданына қол сүкпау, оларды кемсітпеу мақсатында бұрын қалыптасқан тіркестерді ысыра бастады.

Мәселен, Garcia айтуынша АҚШ-та тіл білмегендіктен жапа шеккендерді білдіретін «English language learner» (сөзбе сөз: «ағылшын тілін үйренуші» автордың аудармасы) тіркесінің орнына «emergent bilingual», яғни, «бастауыш қостілді (адам)» тіркесі ұсынылды [17, 48-49]. Ал заманауи Қазақстанда шетел немесе кез-келген тілді үйренушілерге қоғамның қандай да болсын мүшесі тарапынан ешқандай қысым немесе жәбірлеушілік көрсетілмегендіктен, қазақ тілінде бұл тіркестің анау айтқан болымсыз коннотациясы жоқ, сәйкесінше, қазақ тілбілімінде термин ретінде қалыптаспады. Бұл тәріздес мысалдар қатарына алғаш америкалық ағылшын тілінде қолданысқа ие болған «heritage language» тіркесін де жатқызуға болады. Cho, Shin және Krashen (2004) анықтамасы бойынша иммигранттардың балалары немесе жастайынан басқа елден көшіп келгендердің тілдерін білдіретін [14, 54-61], ал Wiley (2005) толықтыруы бойынша бұрын колонияда болған тілдер мен босқындар тілін білдіретін кемсітуші коннотацияға ие «minority language» (сөзбе сөз: «миноритарлы тіл» автордың аудармасы) қазақ тіліне «мирас тіл» деп аударылатын тіркеспен алмастырылды [20, 248].

Ағылшын тілінің әлемнің түкпір-түкпірінде жаппай оқытылатынына байланысты британдық ағылшын тілінде TESL (Teaching English as a Second Language – ағылшын тілін екінші тіл ретінде оқыту), TEFL (Teaching English as a Foreign Language – ағылшын тілін шетел тілі ретінде оқыту), ал АҚШ-та және Канадада TESOL (Teaching English to Speakers of Other Languages – ағылшын тілін басқа тілде сөйлей-

тіндерге оқыту) тәріздес терминдер жиі қолданыла бастады. Бір қызығы, Еуропа Одағы парламенті әдетте саяси дұрыстылықтың бесігі болып саналатын Американың TESOL терминіндегі «басқа» сөзін кемсіту ретінде бағалап, оны қолдануды тыйым салуға бағытталған іс-әрекеттер жасаған. Алайда, ол іске аспай, нәтижесінде, шетел тілін үйрету саласының түрлі деңгейдері мамандары үш бірдей терминді жағдайға байланысты пайдалануда.

Тақырып бойынша жасалған теориялық шолу мен тәжірибелік іс-шаралар тіл саясаты саласының саяси дұрыс тіркестері ұлтаралық, мәдениаралық және этносаралық қақтығыстардың алдын алуға бағытталған идеологиялық және саналық реттеу механизміне ие екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, олар әртүрлі деңгей-

дегі тілдік құралдарың ішінен ең орындысын таңдауға мүмкіндік береді. Ал мәдени-әдептік категория ретінде саяси дұрыстылық жағымсыз стереотиптерді болдырмауға және жәбірленуші топтарға деген шыдамдылықты дамытуға бағытталған қоғамда қалыптасқан мәдени және әдептік қалыптар жүйесін білдіреді және бұл топтардың теңдігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, контекстерге лингвистилистикалық талдау жасау барысында саяси дұрыс тіркестер мен терминдер ағылшын тілінің жүйесіне едәуір әсер еткендігін байқауға болады. Алайда Қазақстанның этникалық және лингвистикалық жағдайының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты бұл тіркестердің санаулылары ғана қазақ тілбілімінде көрініс тапқан.

Әдебиеттер

- 1 Адлер Д. Борьба против политической корректности // Америка. – № 442. – 1993. – С. 214.
- 2 Белл Р. Т. Социоллингвистика: цели, методы и проблемы. – М.: Междунар. отношения. Социоллингвистика. – 1980. – С. 318.
- 3 Гуманова Ю. Л. Политическая корректность как социокультурный процесс: на примере США: Дисс. канд. социол. наук. – Мәскеу, 1999. – С. 91.
- 4 Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов. – Мәскеу: Эксмо-пресс, 1999. – С. 36.
- 5 Остроух А. В. Политическая корректность в США: культурологический аспект: Дисс. ... канд. культур. наук. – Мәскеу, 1998. – С. 57.
- 6 Панин В. В. Политическая корректность как языковая и культурно-поведенческая категория. / В. В. Панин. // Межкультурная коммуникация: тенденции и опыт. – Нижний Тагил, 2003. – С. 48.
- 7 Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Мәскеу: Слово, 2000. – С. 57.
- 8 Трофимова З. С. Словарь новых слов и значений – Мәскеу: Павлин, 1993. – С. 25.
- 9 Allen I. L. Unkind Words: Ethnic Labeling from Redskin to WASP – Bergin & Garvey, New York – Westport – London. – 1990. – 258 p.
- 10 Bauman M. E., Beckwith, F. J. Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards. Buffalo, NY. – 1993. – 210 p.
- 11 Beard H., Cerf C. The Official Politically Correct Dictionary and Handbook. - Villard Books, NY. – 1995. – 195 p.
- 12 Beckwith F. J., Bauman M. E. Are You Politically Correct?: Debating America's cultural standards edited by – Prometheus Book, Buffalo. – 1995. – 325 p.
- 13 Bryson B. Made in America. – Minerva, London. – 1995. – 450 p.
- 14 Cho G., Krashen K., & Shin F. What do we know about heritage languages? What do we need to know about them? Multicultural Education, 11(4). – 2004. – Pp. 54-61.
- 15 D'Souza D. Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus. – The Free Press, NY. – 1991. – 250 p.
- 16 Fishman J. 300-plus years of heritage language education in the United States. In J. K. Peyton, D. A. Ranard, & S. McGinnis (Eds.), Heritage languages in America: Preserving a national resource (pp. 81-89). Washington, DC & McHenry, IL: Center for Applied Linguistics & Delta Systems, 2001. – Pp. 18-22.
- 17 Garcia G. The Decline of Men: How the American Male Is Getting Axed, Giving Up, and Flipping Off His Future. HarperCollins Publishers. 2009. – Pp. 48-49.
- 18 Ravitch D. Multiculturalism: E Pluribus Plures // Are You Politically Correct?: Debating America's Cultural Standards. - Prometheus Books, Buffalo, NY. – 1993. – Pp. 165-185.
- 19 Walker S. Hate Speech: The history of American Controversy. – University of Nebraska Press, Lincoln and London. – 1994. – 167 p.
- 20 Wiley T. G. Literacy and language diversity in the United States. (2nd ed.). Washington, DC: Center for Applied Linguistics, 2005. – 248 p.

References

- 1 Adler D. Bor'ba protiv politicheskoy korrektnosti // Amerika. – № 442. – 1993. – S. 214.
- 2 Bell R. T. Sotsiolingvistika: tseli, metody i problemy. – M.: Mezhdunar. otnosheniya. Sotsiolingvistika. – 1980. – S. 318.
- 3 Gumanova Yu. L. Politicheskaya korrektnost' kak sotsiokul'turnyj protsess: na primere SShA: Diss. kand. sotsiol. nauk. – Mәскеу, 1999. – S. 91.
- 4 Komlev N. G. Slovar' inostrannyh slov. – Mәскеу: Eksmo-press, 1999. – S. 36.

- 5 Ostrouh A.V. Politicheskaya korrektnost' v SShA: kul'turologicheskiy aspekt: Diss. ... kand. kul'tur.nauk. – Mәskeu, 1998. – S. 57.
- 6 Panin V.V. Politicheskaya korrektnost' kak yazykovaya i kul'turno-povedencheskaya kategoriya. / V.V. Panin. // Mezhkul'turnaya kommunikatsiya: tendentsii i opyt. – Nizhniy Tagil, 2003. – S. 48.
- 7 Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – Mәskeu: Slovo, 2000. – S. 57.
- 8 Trofimova Z.S. Slovar' novyh slov i znacheniy – Mәskeu: Pavlin, 1993. – S. 25.
- 9 Allen I.L. Unkind Words: Ethnic Labeling from Redskin to WASP – Bergin & Garvey, New York – Westport – London. – 1990. – 258 r.
- 10 Bauman M. E., Beckwith, F. J. Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards. Buffalo, NY. – 1993. – 210 r.
- 11 Beard H., Cerf C. The Official Politically Correct Dictionary and Handbook. -Villard Books, NY. – 1995. – 195 p.
- 12 Beckwith F. J., Bauman M. E. Are You Politically Correct?: Debating America's cultural standards edited by – Prometheus Book, Buffalo. – 1995. – 325 p.
- 13 Bryson B. Made in America. – Minerva, London. – 1995. – 450 p.
- 14 Cho G., Krashen K., & Shin F. What do we know about heritage languages? What do we need to know about them? Multicultural Education, 11(4). – 2004. – Rp. 54-61.
- 15 D'Souza D. Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus. – The Free Press, NY. – 1991. – 250 p.
- 16 Fishman J. 300-plus years of heritage language education in the United States. In J. K. Peyton, D. A. Ranard, & S. McGinnis (Eds.), Heritage languages in America: Preserving a national resource (pp. 81-89). Washington, DC & McHenry, IL: Center for Applied Linguistics & Delta Systems, 2001. – Rp. 18-22.
- 17 Garcia G. The Decline of Men: How the American Male Is Getting Axed, Giving Up, and Flipping Off His Future. Harper Collins Publishers. 2009. – Rp. 48-49.
- 18 Ravitch D. Multiculturalism: E Pluribus Plures // Are You Politically Correct?: Debating America's Cultural Standards. - Prometheus Books, Buffalo, NY. – 1993. – Rp. 165-185.
- 19 Walker S. Hate Speech: The history of American Controversy. – University of Nebraska Press, Lincoln and London. – 1994. – 167 p.
- 20 Wiley T. G. Literacy and language diversity in the United States. (2nd ed.). Washington, DC: Center for Applied Linguistics, 2005. – 248 p.